

- 23 Там само. – Арк. 67.
24 Там само. – Арк. 38.
25 Там само. – Арк. 22.
26 Там само. – Арк. 98.
27 Янів В. Проблема психологічного окциденталізму України / Янів В. // Нариси з історії української етнопсихології. – Мюнхен: Видавництво Українського Вільного Університету, 1993. – С. 130–140. – С. 21.
28 Рукописні фонди національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі: РФНБУ): І 5057, Песни запорожские, арк. 6.
29 Там само.
30 Якиминська Л. Українські народні прислів'я та приказки Степового Побужжя / [упорядкув., прим. та передм. Якиминської Л.; ред. Тхоржевська Т.]. – Миколаїв, 2009. – 88 с.
31 Там само.
32 Там само.
33 Там само.
34 Там само.
35 Там само.
36 Тодосова Марія Григорівна, 1910 р. нар., с. Синюхін Брід.

SUMMARY

Lyubov Yakiminska

«THE DEFENSE IDEA» AS AN INTEGRAL CHARACTERISTIC OF THE COSSACKS

This article deals with the «defense idea» of the Ukrainian Cossacks as Christ's warriors. We study the evolution of this value orientation in the folk art in pislyakozatsky period in three time intervals: pre – Soviet, Soviet and post materials on the steppe Pobuzhyya.

Key words: defense idea, Christ the host, Cossacks, Steppe Bug.

Олександр Савчук,

*інженер, Нововолинський факультет
Тернопільського національного економічного університету*

ПРАВОСЛАВНА ВІРА В ЖИТТІ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Розглядається питання ставлення запорозького козацтва до православної віри, а також досліджується вплив, який справило православ'я на релігійне життя козацького війська.

Ключові слова: Запорожжя, запорозьке козацтво, церква, релігійне життя, релігійність, православна віра.

Для широкого загалу козацтво постає монолітною спільнотою, яка протягом XVI–XVIII ст. боролася за порятунок православної віри від зазіхань підступних ворогів – татар, турків, поляків, уніатів тощо. Відмовившись від відтворення в козацькому товаристві багатьох законів, норм, відносин, притаманних

позасічовому суспільству (нерівність, кріпацтво, шлюбне життя та ін.), козаки, однак, перенесли в новозасноване ними товариство майже в повному обсязі релігійне світосприйняття й світорозуміння. У межах запорозьких вольностей релігійно-церковна зорієнтованість козаків мала свої, інколи досить істотні особливості і була нерідко дівішою, аніж царські укази чи гетьманські грамоти. У деяких випадках релігійні норми, приписи виявлялися чи не єдиними ефективними регуляторами розбурханих, далеко не завжди дисциплінованих і керованих козацьких мас.

Запорозьке козацтво та його ставлення до православної віри, церкви та духовенства займає особливе місце у соціосакральному просторі України. Саме духовенство, яке проживало на запорозьких вольностях, почало витворювати концепт про оборону православної віри як головну ідею та гасло козацьких рухів¹. Гасло оборони «істинної православної віри» почало використовуватись на початку XVII ст. й самим козацтвом в його боротьбі за свої права.

Завдання цієї праці полягає в дослідженні реального стану, яке займали православні традиції в житті запорозького війська. Попри численні праці, які присвячені даній тематиці, це питання в сучасній історіографії залишається не до кінця з'ясованим.

Стаття комплексно розглядає становище православної віри на Запорозькій Січі в контексті церковного укладу Запорожжя та релігійного життя козацтва.

Об'єктом дослідження виступає православна віра та місце, яке займала вона у традиційному житті запорозького низового козацтва.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XVI–XVIII ст., час створення, розвитку та ліквідації запорозького козацтва.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію земель запорозького війська протягом даного періоду.

Аналізуючи роботи дослідників, які повністю або частково висвітлювали питання церковного устрою на Запорожжі, слід зазначити ряд імен, зокрема В. Антоновича, В. Голобуцького, М. Максимовича, О. Левицького, Д. Яворницького та інші². Однак у їхніх роботах дана проблематика розглядається як один із періодів в історії Запорозької Січі. Серед сучасних науковців, які вивчають дану тематику, слід виділити імена А. Колодного, О. Кузьмука, І. Лимана, В. Смолія та інших³. У їх наукових працях тема даного дослідження описується доволі систематизовано та скурпульозно і на наш погляд потребує узагальненого підходу до даного питання.

Щоб краще зрозуміти й дослідити роль православ'я у житті козаків, необхідно розглянути питання про релігійність запорозького війська та визначити його відносини з православною церквою в той період.

В історичній літературі існують дві протилежні точки зору на релігійність запорозького козацтва. Перша точка зору розглядає козаків як глибоко релігійних людей, ревних покровителів православної церкви. Друга – запорожці були «людьми без віри», еретичними особистостями⁴.

На підтвердження першої тези вказують такі риси їхнього характеру: звичай не карати злочинців перед великим постом, починати будь-яку важливу справу

після молитви, носити при собі «натільний» хрест, образи із зображенням Покрови Пресвятої Богородиці, архістратиґа Михайла, Миколи-чудотворця; віра в рятівну силу хреста під час «походів і баталій»⁵.

Козацькі маси виступали носієм своєрідного народного християнства. В історії України є багато прикладів, коли в окремі періоди православна Січ залишалася чи не єдиним захисником віри в протидії католицькій експансії. Це показує, наскільки сильною була відданість козаків своїй вірі⁶.

Для ментальності запорожців було доволі характерним легковажне ставлення до грошей та багатства. Бернард Коннор називав козаків людьми «широкої душі, їм властива велика зневага до скупості»⁷. На самій Січі та й загалом серед українського козацтва найбільш шанованим був культ Богородиці, це можна визначити із назв запорізьких церков, які загалом мало змінювалися з часу заснування.

Однак ми мусимо вказати і на той факт, що в істориків немає сумнівів щодо здебільшого обрядового характеру релігійності та щирої набожності. Найсильніші релігійні почуття, емоції викликали зовнішні чинники обрядового дійства – урочистість, пишність тощо. Як правильно зауважив Г. Ф. Міллер, що у козаків лише «зовнішня повинність грекоросійського закону спостерігалась»⁸.

Збереглися історичні джерела, які вказують на те, що запорожці часто порушували загальноприйняті правила поведінки в церквах. За свідченням священиків, які в різні роки перебували на Запорожжі, козаки відвідували храми та отримували благословення, будучи напідпитку, а іноді і зовсім п'яні. У головному січовому Покровському храмі для старшини стояли стільці, запорожці читали над горілкою і галушками «Отче наш»⁹. Ці зауваження, в основному, стосуються побутової релігійності запорожців. Але в той же час усі ці факти можна трактувати з точки зору багатонаціональності запорозького козацтва. Кіш, керуючись економічними та політичними інтересами, дбав про поповнення контингенту свого війська і кількості робочих рук на Запорожжі. Козацькі принципи цього періоду щодо іновірців були категоричними: для того, аби потенційний кандидат був прийнятий до козацтва, він мав знати основи православ'я та сповідувати православну віру. Усі, хто не погоджувався на перехрещення, мали покинути Січ. Ніхто не перевіряв новоприбулого на те, як він у дійсності ставиться до православної віри. Таким чином на Запорожжя потрапляли юдеї, поляки, молдавани, турки, татари та представники інших національностей, у яких ставлення до віри носило лише обрядовий характер. Це значною мірою і викликало суперечності в оцінках релігійності козаків, які коливались від визнання їх лицарями православ'я до проголошення «еретичними синами».

Однак і серед запорожців завжди знаходилося немало людей, які сумлінно виконували християнські обов'язки (щоправда, в варіанті, як їх розуміло козацтво). До таких осіб насамперед можна віднести кошове керівництво та престарілих запорожців.

Ще один тезис, який показує, що певна частина козаків не відзначалась високою релігійністю, є неоднакове ставлення до дотримання запорожцями посту. «Як хочеться й можеється», – казали козаки в ті дні, коли тривав піст.

Для релігійності запорозького козацтва було притаманне шанобливе ставлення до ряду християнських святих і до ікон¹⁰. Це в першу чергу базувалося на щирій вірі в те, що святі образи допоможуть і захистять запорожців. Козаки, сподіваючись на силу ікон і допомогу святих, у скрутних ситуаціях молились перед образами.

Якщо коротко зупинитися на взаємовідносинах, які склались у козацтва та православного духовенства, то необхідно згадати про Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир, який відіграв важливу роль у формуванні церковних традицій Війська Запорозького Низового. Запорожці обрали його своїм парафіяльним монастирем, звідси на Січ регулярно надсилали духовенство. Саме завдяки статусу «козацького» монастиря довкола Межигір'я сформувався потужний пласт історіографічних стереотипів, міфів та легенд, який успішно експлуатують історики, краєзнавці, публіцисти і літератори вже понад півтора століття.

Відносини між Січчю й Межигір'ям були в цілому діловими, але далекими від ідеалу. Козаки з повагою та шаную ставились до межигірських подвижників віри, та якщо їхня позиція не відповідала, на думку козаків, січовим інтересам чи виходила за коло власне церковних повноважень, запорозьке товариство могло просто проігнорувати своїх духовних наставників. Були випадки, коли кошовий отаман, старшина й січове товариство змушені були відправляти назад, у монастир, не тільки одного-двох, а цілі групи ченців через те, що не мали вони «священства приличествующего» або гідної поведінки¹¹.

Не можна оминати увагою ще одну аскетичну святиню козацтва – Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, відомий з 70-х років XVI ст. Відомий історик запорозького козацтва Д. Яворницький писав, що з цього часу й починається історія церкви в межах Січі¹².

З ним пов'язані важливі сторінки історії не тільки запорізьких церков, але й українського козацтва в цілому. Перша монастирська церква стала історично першою з відомих на сьогоднішній день церков на запорозьких землях. Монастирський чин богослужіння, введений тут на початку XVII ст., став камертоном, що задавав рівень організації богослужбової справи в інших церквах православного Запорозжя. За давньою українською традицією при монастирі діяла школа, яка давала освіту не тільки дітям запорозьких козаків, а й українським дітям з Гетьманщини, Правобережжя. Не раз монастир став фортецею проти ворогів, притулком для поранених і хворих козаків. Будучи органічно пов'язаним з козацтвом Запорозької Січі, Самарська обитель змушена була ділити з ним і недолю: кілька разів монастир доводилося підіймати з руїн. У 1775 р. тільки звернення архімандрита Києво-Межигірського монастиря та намісника Самарського монастиря до князя Г. Потьомкіна зберегло монастир від знищення¹³.

Характерною саме для Запорозжя була поширеність похідних церков. Однак під словом «церква» слід розуміти не її будівлю, а вміст храму, начиння – антимінс, іконостас, ікони, ризи, священні книги та інше¹⁴.

Звичайно, практикувалися й інші засоби задоволення особистісної чи групової релігійності – запорожцями влаштовувалися каплиці, скити,

обладнувалися спеціальні місця поклоніння іконам, які, на думку козацтва, мали чудодійні властивості.

Крім того, церкви на Запорозжжі виконували цілий ряд інших функцій. Вони служили підвищенню авторитету запорозької старшини, виступали як місця, де козаки отримували моральне катування за вчинені провини, в якому зберігалися клейноди та деякі особисті речі запорозьців, біля якого Військо проводило свої ради і зустрічало поважних гостей тощо¹⁵.

Неординарним було ставлення запорозьців до представників духовенства. Це було обумовлено тим, що більшість духовних осіб при запорозьких церквах походила з козаків. Тому стають зрозумілими ті тісні стосунки, що існували в період Нової Січі між козаками та запорозьким духовенством, а також неординарне розуміння запорозькими козаками специфіки виконання священницьких обов'язків. Однак козаки не йшли сліпо навіть за найавторитетнішими з духовних осіб, що перебували на Запорозжжі. Відносини між козаками та більшістю священників можна охарактеризувати скоріше як рівноправні, ніж шанобливі¹⁶.

Широко відома благодійність козаків-парафіян щодо своїх православних церков, а також шанованих святинь поза межами Січі: в Києві, Чернігові, на Афонських горах і навіть у Палестині¹⁷. Слава про багатства запорозьких земель приваблювала на Січ велику кількість жебраків і ченців, які збирали милостиню. Представники духовенства приїжджали на Запорозжжя для збирання милостині на досить тривалий час. Під час перебування на Запорозжжі духовні особи служили в церквах, здійснювали церковні треби тощо. У результаті такої діяльності на Запорозжжі збирались великі подаяння. За таку милостиню, зібрану на Запорозжжі, керівництво монастирів нагороджувало ченців. Козаки були щедрими жертводавцями на монастирі та церкви¹⁸.

Одним із проявів релігійності віруючих є здійснення паломництва до святинь. Київ був святим місцем для усіх православних Східної Європи. Відповідно запорозькі козаки, як і решта православних, приїздили до міста на прощу.

Деякі із запорозьких козаків, вирішивши відійти від мирського життя та присвятити себе служінню Богові, йшли в степи і ліси, віддалені від населених місць. Там вони будували невеликі скити і ставили ікони. Звичайно, що такі пустельники не мали духовного сану і служили Богові за власним розумінням¹⁹.

Дослідження козацької обрядовості, вірувань, стосунків запорозьців з представниками Церкви дозволило встановити, що православ'я посідало в житті козаків одне з основних, але не домінуючих місць, з ним узгоджувались усі їх вчинки, хоча воно й не сприймалося як щось стале, книжне, а лише як власні релігійні почуття. Свідченням цього можуть бути взаємовідносини козаків із церквою, які протягом століть не були сталими. Різні географічні, політичні, ідеологічні умови існування козацьких спільнот на Лівобережжі, Правобережжі, Слобожанщині та Запорозжжі накладали відбиток на усі сфери життя козаків, у тому числі й на релігійну. Адже переважна більшість насельників Запорозжжя походила з етнічно українських земель, які у більшості випадків потрапляли на Січ у дорослому віці, відповідно вже зі сформованим світоглядом, традицією поведінки та звичками²⁰.

Історія розвитку та становлення православної віри на Запорозькій Січі залишається до цього часу не до кінця вивченою. Є багато питань, які потребують відповіді. Це дозволяє нам із певним оптимізмом думати, що в майбутньому широкий загал чекають нові дослідження та відкриття в даному напрямку.

- 1 Кузьмук О. С. Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 16 с. – укр.
- 2 Антонович В. Б. Про Козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.; Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
- 3 Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999. – 735 с.; Кузьмук О. С. Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII - XVIII ст.: еволюція взаємовідносин: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 16 с. – укр.; Лиман І. І. Запорозьке козацтво в ставленні до церков і духовенства / І. І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 1. – Запоріжжя: ПА «Тандем–У», 1996. – С. 57–68.; Особливості релігійності запорозьких козаків [Електронний ресурс] / Лиман І. І. Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/>; Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Т. 2. – 724 с.
- 4 Лиман І. І. Запорозьке козацтво в ставленні до церков і духовенства / І. І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 1. – Запоріжжя: ПА «Тандем–У», 1996. – С. 57–68.
- 5 Роль релігії в житті українського козацтва [Електронний ресурс] / Ю. В. Куліненко. Режим доступу: <http://www.iai.donetsk.ua/>
- 6 Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999. – 735 с.
- 7 Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках) / Д. С. Наливайко – К.: Дніпро, 1992. – 496 с.
- 8 Особливості релігійності запорозьких козаків [Електронний ресурс] / Лиман І. І. Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/>
- 9 Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Т. 2. – 724 с.
- 10 Особливості релігійності запорозьких козаків [Електронний ресурс] / Лиман І. І. Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/>
- 11 Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Т. 2. – 724 с.
- 12 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
- 13 Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Т. 2. – 724 с. – С. 107.
- 14 Там само. – С. 94.
- 15 Там само. – С. 96
- 16 Там само. – С. 111.

- 17 Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999. – 735 с.
- 18 Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
- 19 Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Т. 2. – 724 с.
- 20 Особливості релігійності запорозьких козаків [Електронний ресурс] / Лиман І. І. Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/>

SUMMARY

Oleksandr Savchuk

ORTHODOX FAITH IN THE LIFE OF THE ZAPOROZHIAN COSSACKS

In the article is examined the question of relation of the zaporozhian cossacks to the orthodox faith, and also influence is investigated which was produced by orthodoxy on religious life of cossack army.

Key words: Zaporozhzhya, zaporozhian cossacks, church, religious life, religion, orthodox faith.

Людмила Гурська,

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології
Національного університету державної податкової служби України*

Леся Гурська,

*старший викладач
Національного університету державної податкової служби України*

ЗАПРОВАДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КНИГОДРУКУВАННЯ ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Йдеться про виникнення книгодрукування в Україні та видавничу діяльність православних братств, спрямовану на формування національної самосвідомості й захист української православної духовності.

Ключові слова: книгодрукування, друкарня, друк, видання, література, православні братства, просвітницька діяльність, культурно-освітній центр, національна самосвідомість, слов'янські народи.

На сучасному етапі розбудови Української держави надзвичайно важливим є переосмислення багатьох проблем вітчизняного релігієзнавства, які в недалекому минулому інтерпретувалися неоднозначно. Нині відбуваються процеси національного відродження та становлення, що актуалізує питання важелів їхнього прискорення. У XVI – XVII ст., в умовах національного